

دانشگاه فرهنگیان
فصلنامه علمی - تخصصی
پژوهش در آموزش مطالعات اجتماعی
دوره دوم، شماره چهارم، زمستان ۱۳۹۹

بررسی میزان توجه کتاب‌های درسی جدیدالتالیف مطالعات اجتماعی دوره اول متوسطه به نمادهای هویت ملی

قاسم فتاحی^۱، سیده آرزیتا رضوی^۲

ارسال: ۱۳۹۸/۳/۶

محمد نیکخواه^۳

پذیرش: ۱۳۹۹/۱۲/۲۲

چکیده

هدف این پژوهش بررسی میزان توجه محتوای آموزشی مطالعات اجتماعی دوره اول متوسطه به نمادها، مؤلفه‌ها و عناصر هویت ملی بوده است. روش پژوهش توصیفی - تحلیل محتوایی بوده، جامعه آماری پژوهش، تمامی مطالب کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره اول متوسطه بوده که از طریق چند چکلیست تمامی محتوای آنها (به عنوان واحد تحلیل) از نظر میزان توجه به نمادها و مؤلفه‌های هویت ملی مورد بررسی قرار گرفت. نتایج پژوهش نشان می‌دهد، توجه کتاب‌های مورد بررسی به تقویت هویت ملی گذرا بوده است، به این معنا که به برخی از نمادها مانند آثار و مکان‌های تاریخی و مشاهیر ملی بیش از حد توجه شده و به برخی مانند پرچم و سرود ملی یا اصلاً توجهی نشده و یا بسیار کم توجه شده است. در میان درس‌ها، صفحه‌ها و تصویرهای این کتاب‌ها برخی نمادهای هویت ملی مورد بی‌توجهی قرار گرفته‌اند. با توجه به اهمیت هویت ملی و تأثیر آن در ایجاد همگرایی و انسجام در جامعه استفاده از این تحقیق می‌تواند به عنوان یکی از رسالت‌های مهم نظام آموزشی مورد توجه ویژه سیاست‌گزاران و مؤلفان کتاب‌های درسی قرار گیرد.

واژگان کلیدی: کتاب‌های درسی، دوره اول متوسطه، مطالعات اجتماعی، نظام آموزشی، هویت ملی.

۱ - نویسنده مسئول، دانشجوی دکتری تاریخ و مدرس دانشگاه شهرکرد

۲ - پژوهشگر و دبیر آموزش و پرورش

۳ - استادیار گروه علوم تربیتی دانشگاه فرهنگیان، پردیس بحرالعلوم شهرکرد

مقدمه

امروزه نظام آموزشی هر کشور نقش گسترده‌ای در ایجاد، تقویت یا تحولات هویتی و هویت ملی ایفا می‌نماید. از طرفی، هویت و شخصیت انسان در دوران نوجوانی آغاز و به هر نحوی که شکل گیرد، اغلب به همان صورت قوام یافته و تثبیت می‌گردد. بنابراین تقویت هویت ملی و هویت‌بخشی آن در دوره نوجوانی، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. محتوای آموزشی، به‌ویژه مطالعات اجتماعی (به جهت فلسفه و اهداف این درس) می‌تواند نقش مهمی در تقویت عناصر و مؤلفه‌های هویت ملی داشته باشد. مفهوم هویت به‌عنوان یکی از پیچیده‌ترین مفاهیم اجتماعی، دارای معانی و مفاهیم متعددی است. این واژه از سوی محافل علمی مختلف، با توجه به خاستگاه، موضوع، هدف‌ها، زمینه مطالعاتی، سطح تحلیل و ابزار پژوهش به گونه‌ای متفاوتی مورد توجه قرار گرفته است (مقصودی، ۱۳۸۶: ۸۴). اغلب مفهوم هویت با نام اریکسون^۱ پیوند خورده و بسیاری از مطالعات و توسعه مدل‌های هویتی بر مبنای نظریه‌های او صورت گرفته است. اریکسون هویت را یک مفهوم سازمان یافته از خود که ارزش‌ها، باورها و هدف‌هایی که فرد بدان پایبند است، تشکیل شده، تعریف نموده است (یومانا، ۲۰۰۴).

بنابراین هویت یک فرآیند است، زیرا تشخیص تمایز و تشابه به معنایابی نزد فرد بستگی دارد، همچنین وجود دیگری^۲ در فرآیند هویت‌یابی مفروض پنداشته شده، چرا که شباهت و تفاوت در میان حداقل دو شیء یا دو فرد، معنا دارد و نیز این فرآیند بازاندیشانه^۳ است. یعنی فرد در فرآیند هویت‌یابی موجودی منفعل نیست، بلکه عاملی فعال در معنادهی و تفسیر است. به زعم گیدنز^۴ هویت منبع معنا برای کنش‌گران است (نوجه-فلاح، ۱۳۸۳: ۴۳). شیخوندی آن را مجموعه‌ای از علائم، آثار مادی، زیستی، فرهنگی و روانی تعریف کرده که موجب شناسایی فرد از فرد، گروه از گروه یا اهلیتی از اهلیت دیگر و فرهنگی از فرهنگ دیگر می‌شود. مطالعه منابع و نظرات اندیشمندان مختلف حاکی است که هویت دارای انواع مختلفی شامل هویت اجتماعی، هویت فردی، هویت نژادی، هویت

---

^۱ Erikson

^۲ Umana

^۳ other

^۴ reflexive

^۵ Giddens

اخلاقی، هویت حرفه‌ای، هویت فیزیکی جسمانی، هویت فرهنگی و هویت ملی است (شیخاوندی، ۱۳۷۹: ۶).

یکی از انواع هویت‌ها، هویت ملی است. نظریه‌پردازان اجتماعی، هویت ملی را اغلب آخرین هویت اکتسابی می‌دانند که توسط فرد طی جامعه‌پذیری از طریق خانواده، مدرسه و رسانه کسب می‌شود (شیخاوندی، ۱۳۷۹: ۱۳) و بالاترین سطح هویت جمعی در هر کشوری است (عبدالهی، ۱۳۷۵: ۱۴۲). از نظر تاریخی هویت ملی به عنوان پدیده‌ای اجتماعی-سیاسی، محصول دوران مدرن اروپا تلقی می‌شود و شکل‌گیری آن مقارن با شکل‌گیری ملت به معنای امروزی آن است (علم، ۱۳۸۶: ۱۰۱). هویت ملی به دلیل تأثیر زیادش در تمامی حوزه‌های فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و حتی اقتصادی، مهم‌ترین (احمدی، ۱۳۸۳)، فراگیرترین و در عین حال مشروع‌ترین سطح هویت در تمامی نظام‌های اجتماعی است (حیدری، ۱۳۸۳). این پدیده بجای مفهوم کاراکتر ملی از نیمه دوم قرن اخیر رواج یافته و از ساخته‌های علوم اجتماعی است (اشرف، ۱۳۷۸: ۵۲۲).

نظر به اهمیت مقوله هویت ملی و نقش مهم آن در تقویت انسجام و همبستگی یک جامعه و همچنین نقش بسیار مهم نظام‌های آموزشی، این پژوهش در پی آن است که محتوای کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره اول متوسطه را به لحاظ میزان توجه به نمادهای هویت ملی مورد تحلیل و بررسی قرار دهد.

مبانی نظری

با توجه به اهمیت و جایگاه مقوله هویت ملی برای این مفهوم، تعریف‌های متعددی ذکر شده است. برخی از این تعریف‌ها بر عناصر یکپارچه کننده واحد سیاسی مستقل تأکید دارند و آن را مجموعه‌ای از گرایش‌ها و نگرش‌های مثبت به عوامل و عناصر و الگوهای هویت‌بخش و یکپارچه کننده در سطح یک کشور به عنوان یک واحد سیاسی تعریف می‌کنند (حاجیان، ۱۳۷۹: ۱۹۷). منظور از هویت ملی احساس درونی فرد درباره کشور، ملت و موطن و هرگونه نمادی است که نشانی از تاریخ، فرهنگ و سنت‌ها، آثار فرهنگی و تاریخی در آن وجود داشته باشد. از منظر سیاسی، هویت ملی مفهومی جدید و ساخته و پرداخته هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی مدرنیته است و ناشی از دو پدیده است، یکی فرآیند عبور تاریخ از مراحل خاص همراه با تحولات گوناگون که منجر به شکل‌گیری و بروز عصر ناسیونالیسم در نهضت رنسانس در چارچوب مفهوم ملت می‌شود و دیگری

محصول فرآیند یا فرآورده‌ای است که تعبیر به هویت ملی می‌شود و جایگزین هویت دینی در نظام کلیسای قرون وسطی شد (ملکی و عباسپور، ۱۳۸۸: ۱۶۴).

در برخی تعریف‌ها، هویت ملی همان احساس تعلق و تعهد نسبت به اجتماع ملی و نسبت به کل جامعه در نظر گرفته شده است (حاجیان، ۱۳۷۹: ۱۹۷). در برخی تعریف‌ها، به جنبه روانی هویت ملی تأکید دارند. عده‌ای نیز مشترکات ملی و دلبستگی بدان را عنصر اصلی تعریف هویت ملی دانسته‌اند و آن را به عنوان مجموعه‌ای از ویژگی‌ها و وابستگی‌ها و پیوندهای جغرافیایی، تاریخی و فرهنگی، اجتماعی و قومی که زندگی انسانی را دربرمی‌گیرد و عضو جامعه به آن می‌بالد و افتخار می‌کند، تعریف می‌کنند (روح‌الامینی، ۱۳۷۹: ۲۱).

در مورد مؤلفه‌های هویت ملی و میزان اهمیت آنها، میان اندیشمندان اختلاف نظر وجود دارد، در حالی که برخی زبان را مهم‌ترین مؤلفه می‌دانند و عده‌ای فرهنگ را در جایگاه اول قرار می‌دهند، برخی نیز نگاه‌شان به تاریخ بوده، آن را بنیادی‌ترین مؤلفه هویت ملی برمی‌شمارند (ذوالفقاری، ۱۳۸۶: ۳۲).

هویت ملی دارای ابعاد گوناگونی است که مهم‌ترین آنها عبارتند از: *الف) بُعد اجتماعی:* این بُعد به ارتباط و کیفیت روابط اجتماعی فرد با نظام اجتماعی‌اش ارتباط دارد و برقراری روابط دوستانه و عاطفی مربوط است، زیرا این روابط باعث نظم اجتماعی می‌گردند. *ب) بُعد تاریخی:* این بُعد به آگاهی مشترک اشخاص و افراد یک جامعه از گذشته تاریخی و احساس تعلق به آن است که این خود موجب پیوند میان نسل‌ها می‌گردد و مانع جدا شدن یک نسل از تاریخ خود می‌شود، زیرا هر جامعه‌ای با هویت تاریخی خود تعریف و ترسیم می‌شود (معمار، ۱۳۸۷: ۳۰۲). *ج) بُعد جغرافیایی:* محیط جغرافیایی تبلور فیزیکی، عینی، ملموس و مشهود هویت ملی به حساب می‌آید. برای شکل‌گیری هویت واحد ملی تعیین محدوده مشخص یک سرزمین ضرورت تام دارد. *د) بُعد سیاسی:* افرادی که داخل یک مرز ملی زندگی می‌کنند و تابع قوانین آن هستند، خود را عضو نظام سیاسی می‌دانند. این عشق و علاقه به نظام باعث تقویت همبستگی و پیوند ملی می‌گردد و توانایی و قابلیت حکومت را برای اعمال نفوذ در قلمرو خود افزایش می‌دهد (شیخاوندی، ۱۳۷۹: ۶-۷). *ه) بُعد دینی:* داشتن اعتقاد به دین و مناسک و آیین‌های مذهبی در شکل‌گیری هویت ملی مؤثر است. مذهب در روابط اجتماعی نیز مهم بوده و موجب دلگرمی، سرزندگی و نشاط می‌گردد. *و) بُعد فرهنگی:* کلیه ابعاد فرهنگی هر نظام اجتماعی را دربر می‌گیرد که به

نحوی خودآگاه یا ناخودآگاه ما را تحت تأثیر قرار می‌دهد و نشانه‌های تاریخ یک ملت بشمار می‌آید (ورجاوند، ۱۳۷۸: ۶۶). ز *بُعد زبانی*: زبان یک ملت، نظام معنایی یک ملت است و وسیله‌ای برای حفظ و شکل‌گیری و انتقال فرهنگ است.

میلر (۱۳۸۳)، ملیت را دارای پنج بُعد می‌داند: باور مشترک و تعهد متقابل؛ وابستگی به یک قلمرو خاص؛ قدمت تاریخی؛ منش فعال؛ و فرهنگ عمومی. هویت عامل پیوند دهنده ملت‌ها به شمار می‌رود و همدلی و هم‌نفسی افراد ملت از داشتن هویتی مشترک ناشی می‌شود. بنابراین هویت ملی سبب وحدت و یکپارچگی مردم می‌گردد. هویت هر فرد، به صورت بخشی از کل هویت‌اش در رابطه با جامعه‌ای که بدان تعلق دارد یا احساس می‌کند که تعلق دارد، شکل می‌گیرد (رواسانی، ۱۳۸۵: ۳۱). از طریق درونی‌کردن هویت ملی است که فرد به تشابهات ملی خود با سایر هم‌وطنان پی می‌برد و نوعی دلبستگی و تعهد به آنها و جامعه در خود احساس می‌کند، به تفاوت‌های خود در مقام عنصری از جوامع دیگر آگاه می‌شود و این آگاهی از تفاوت‌ها، پیوند او را با جامعه خویش استحکام می‌بخشد (صالحی، ۱۳۸۷).

رزازی‌فر، عناصر تشکیل دهنده هویت ملی را شامل موارد زیر برشمرده است: ۱. ارزش‌های ملی: میزان تعهد و دلبستگی به سرزمین، سرود ملی، سنت‌های ملی، استقلال کشور، تاریخ کشور، پرچم، آثار ملی، مشاهیر ملی و رهبران سیاسی، ۲. ارزش‌های انسانی: همیاری به نیازمندان و احساس همبستگی با سایر ملل، ۳. ارزش‌های اجتماعی: احساس همبستگی با جامعه و رعایت مقررات اجتماعی و ۴. ارزش‌های دینی: پایبندی به فرامین دینی و شرکت در مراسم دینی (رزازی‌فر، ۱۳۷۹: ۱۰۳-۱۰۵).

به زعم امینیان، مؤلفه‌ها و عناصر سنتی و مدرن منسجم‌کننده هویت ملی عبارتند از: مشترکات قومی، نژادی، تاریخ مشترک، دردها و رنج‌های مشترک و امتیازات و افتخارات مشترک، ادبیات و زبان مشترک، جنگ و پیروزی، تهدید و تصور تهدید مشترک و امید به آینده مشترک، آگاهی و احساس تعلق و تعهد به یک چارچوب مشخص و یا حتی انتزاعی (امینیان، ۱۳۸۶: ۷۳-۷۴).

در تعاریف مختلف از هویت ملی، می‌توان تقریباً به یک تعریف مشترک رسید و آن اینکه جماعتی از انسان‌ها که در یک سرزمین حیات می‌گذارند، دارای منشاء مشترک هستند، از زمان‌های پیشین منافع مشترکی دارند، آداب و رسوم مشترک دارند و اکثریت دارای زبانی یکسان هستند. اعضای یک ملت گذشته‌ای مشترک دارند و اعضای آن، کم و

بیش از این گذشته آگاهی دارند. عناصر بسیار و گاه ناهمگنی می‌توانند در تشکیل ملت مؤثر باشند، نظیر: جغرافیا، عوامل نژادی، زبان یا اجماع عمومی که در خلال تاریخ فراهم آمده است (بیرو، ۱۳۶۷: ۲۳۶). چنین به نظر می‌رسد که برای آنکه یک جمع ملی پدید آید، نه تنها باید یک فرهنگ کمکی غالب وجود داشته باشد، بلکه باید زمینه مشترک ارزش نیز پدید آمده باشد تا موجبات یکپارچگی و اجماع کم و بیش آشکار اعضای ملت را فراهم آورد (طالبی، ۱۳۸۷: ۲۹).

هویت ملی نقش‌ها و کارکردهای متعددی دارد. مؤلفه‌هایی مانند تاریخ، زبان، اعتقادات و ارزش‌ها، آداب و رسوم، نهادهای اجتماعی و نژاد که عناصر متشکله فرهنگ یک جامعه هستند (جلالی‌پور، ۱۳۸۲)، شکلی از آگاهی به خود، به جامعه، به فرهنگ، به تاریخ و به آینده را القا می‌کند (رجایی، ۱۳۸۲: ۱۱)، که نوعی انسجام رفتاری و الگوی یکسان قضاوت و عمل در جمع ایجاد می‌کند. یکی از کارکردهای مهم هویت ملی، ایجاد پیوستگی و همانندی است. وقتی این هویت در بین مردم یک جامعه شکل گرفت و اشخاص تحت آن تربیت شدند، حفظ یکپارچگی کشور، ایجاد وحدت، آرمان‌های مشترک و ایجاد انگیزه در مقابله با خطرها و ایثار و جان‌فشانی در این راه میسر می‌گردد. از طرفی، تحولات دوران مدرن باعث شد که واحدهای سیاسی به درجه‌ای از شناسایی و مشروعیت شهروندانش نیاز داشته باشد (همان).

ایران به عنوان مهد فرهنگ و تمدن جهان، دارای یک هویت ملی و ریشه‌دار و اصیل است، همهٔ ایرانیان از دوران باستان تاکنون در فلات ایران زندگی کرده‌اند و مرزهای جغرافیائی این فلات هویت‌بخش مکان و بوم زیست آنان است. همچنین زبان و ادبیات فارسی یکی از عوامل مهم هویت ملی ایران است (زاهد، ۱۳۸۳: ۱۳۳). از طرفی، جامعهٔ ایرانی در طول تاریخ پر فراز و نشیب خود، همواره دارای یک هویت دینی بوده است. حکومت هخامنشیان، از وجهه‌ای مذهبی برخوردار بوده و دیگر سلسله بزرگ ایرانی قبل از اسلام یعنی ساسانیان نیز ارزش‌های حاکم خویش را با دین زرتشت توجیه می‌نمودند (رجایی، ۱۳۸۲: ۱۲). با این وجود، دین اسلام به عنوان پایهٔ مهمی از هویت ملی ایران تلقی می‌شود. وجود احساسات مذهبی و ترکیب حدود ۹۸ درصدی مردم مسلمان ایران و تحولاتی که این دین در طول تاریخ به وجود آورده، مؤید این ادعاست که اسلام یکی دیگر از ارکان هویت ملی ایران تلقی می‌شود. اجداد ما عناصر اصیل ملی ایرانی را با دین تطبیق داده‌اند و آنچه را از آداب و رسوم قومی ایرانی را که با دین تعارض نداشته حفظ کرده‌اند

(ثاقب‌فر، ۱۳۷۹). از طرف دیگر با توجه به اینکه امروزه نظام سیاسی ما ریشه در باورها و آرمان‌های مذهبی مردم ایران دارد، لذا در تعیین نوع هویت ملی می‌تواند مورد توجه قرار گیرد؛ چرا که نظام سیاسی تجلی‌گاه قوه اراده جمعی هر جامعه به حساب می‌آید و به زعم برخی، مؤلفه اصلی هویت ملی است. تاریخ و سرنوشت مشترک نیز از دیگر مؤلفه‌های هویت ملی است. سایر مشترکات و نمادهای ملی اعم از پرچم، احساسات ملی، قانون اساسی به عنوان میثاق ملی، آداب و رسوم، جشن‌ها و اعیاد ملی جزئی از هویت ملی هستند (یوسفی، ۱۳۸۰: ۱۷).

گرچه هویت و شخصیت انسان از همان زمان تولد آغاز می‌شود، اما در دوره کودکی، نوجوانی و جوانی دچار تغییرات و تحولات مختلفی شده و در این دوران هویت هر فرد تا اندازه زیادی شکل گرفته و تثبیت می‌شود. دوران نوجوانی به عنوان مهم‌ترین مرحله زندگانی هر فرد محسوب شده و مترادف با پیشرفت، استعداد، فعالیت و دستیابی به هویت، دین‌باوری، خلاقیت و غیره است. نوجوان، شکوفاترین فردی است که با توجه به توانایی‌های مختلف و ریسک‌پذیری می‌تواند به هدف‌های خود دست یابد (ربانی و شاه‌نوشی، ۱۳۸۰). سازمان ملل متحد، آن را مرحله‌ای انتقالی از علایق و آسیب‌پذیری‌های کودکی به حقوق و وظایف بزرگسالی تعریف نموده است (بختیاری و فرخی، ۱۳۹۱). در این دوران هر فرد دچار تغییرات زیادی در زمینه جسمانی، ذهنی، شایستگی‌های اجتماعی، عاطفی، فرهنگی، سیاسی و غیره می‌شوند و در این سن، فرد در مرحله هویت‌یابی در مقابل آشفتگی هویت قرار دارد.

تصویر افراد از خویشتن و به تبع آن هویت جمعی و هویت ملی آنان و تحولات آن تحت تأثیر منابع هویت‌ساز متعددی در طول زمان‌های مختلف قرار می‌گیرد. سهم این منابع هویت‌ساز در گذر زمان تغییر می‌یابد، گاهی یکی از این منابع به مؤلفه مسلط ایجاد هویت جمعی تبدیل می‌گردد، ولی دیری نمی‌پاید که منابع نوظهوری جای منابع مسلط قبلی را می‌گیرند (ملکی و عباسپور، ۱۳۸۸). همچنین مسئله هویت‌یابی جوانان با مسائل و مشکلات مختلفی روبرو است و یکی از دلایل مهم بسیاری از انحراف‌ها و کجروی‌هایی که در اجتماعات دیده می‌شود، کاهش احساس هویت ملی افراد است. زیرا هویت ملی، لازمه نظام اجتماعی است و هرگونه تأخیر یا انحراف در شکل‌گیری موفقیت‌آمیز هویت ملی، می‌تواند منجر به پراکندگی یا بحران هویت شود (زارع‌شاه‌آبادی و صادقی، ۱۳۹۱). عوامل متعددی بر شکل‌گیری هویت نقش دارند که از جمله آنها می‌توان به موقعیت

اجتماعی، جنسیت، محل سکونت، پایگاه اقتصادی-اجتماعی، گروه‌های همسالان، نظام آموزشی، خانواده و رسانه‌های مختلف اشاره نمود.

یکی از عوامل مهمی که در امر هویت‌سازی نقش آن از سایر نهادها پررنگ‌تر و تأثیرگذارتر به نظر می‌رسد، نظام آموزشی است. این نظام می‌تواند از یک سو با تربیت معلمان شایسته، آگاه و دلسوز به فرهنگ و هویت ایران، آنان را با مبانی نظری این مهم آشنا سازد و از سوی دیگر با اقدامات بنیادی و سازنده، از جمله تجدیدنظر در وضع مدارس، به ویژه تحول در محتوای کتاب‌های درسی و استفاده از روش‌های تدریس مناسب، به منظور بازکاوی و تبیین ابعاد و مولفه‌های هویت ملی و دینی در تقویت و تعمیق این مصادیق بکوشد. آموزش و پرورش باید با ایجاد تعامل و تناسب و به وجود آوردن فرهنگ و هویت مشترک ایرانی-اسلامی بین نسل‌ها و گروه‌های مختلفی که همزمان در کشور زندگی می‌کنند، تعارضی را که بین نسل‌ها در تعریف از مفهوم و مصادیق هویت وجود دارد، از میان بردارد (شعاری‌نژاد، ۱۳۸۶) و با شناساندن میراث بزرگ تمدن پیشین ایران و معرفی ظرفیت‌های پیش‌روی این تمدن در عصر حاضر که بخشی از آن هنوز در خارج از مرزهای ایران- در حوزه تمدنی ایرانی- به حیات خود ادامه می‌دهد، به این مهم یاری رساند (خدایار و فتحی، ۱۳۸۷).

چیستی و چگونگی آموزش در مدارس نیز، انعکاسی از اولویت‌های فرهنگ خاص و نشان دهنده تمایل به القای آن اولویت‌ها به نسل در حال رشد است (میلر، ۱۳۸۳). میلر معتقد است مدارس را باید از جمله مکان‌هایی دانست که در آن هویت ملی مشترک، زایش دوباره می‌یابد و کودکان آماده شهروندی دموکراتیک می‌شوند. در مورد واقعیت‌های قومی تازه وارد که ممکن است درک مشوشی از هویت ملی داشته باشند، مدارس می‌توانند به منزله عامل تعادل‌بخش محیط فرهنگی خانواده باشند. بنابراین مدارس باید ویژگی عمومی داشته باشند و اعضای گروه‌های قومی متفاوت در آنجا با هم آشنا شده و به طور مشترک آموزش ببینند (میلر، ۱۳۸۳).

نظام آموزشی دارای عناصر و مؤلفه‌های مختلفی است که از جمله آنها می‌توان به هدف‌ها، محتوای آموزشی، مواد و رسانه‌های آموزشی، معلم، دانش‌آموزان، فضا، زمان و غیره است. تجلی تمام موارد مذکور در محتوای آموزشی نمایان بوده و اغلب تجربیات یادگیری از طریق محتوای آموزشی انتقال می‌یابد. یکی از مهمترین بخش‌های محتوای آموزشی، کتاب‌های درسی هستند. کتاب‌های درسی از جمله مهم‌ترین ابزار نظام آموزشی

است که در انتقال و تعمیق هویت ملی در ذهن و شخصیت دانش‌آموزان نقش گسترده‌ای دارد. از آنجا که کتاب‌ها تجلی‌گاه سیاست‌های فرهنگی، دینی، سیاسی و اجتماعی کشورها هستند، این سیاست‌ها باید به گونه‌ای ساماندهی و تدوین شوند که خودشناسی ملی و هویت ملی دانش‌آموزان را افزایش دهند. به عبارتی دیگر دانش‌آموزان را با چیستی و مفهوم هویت در سطوح مختلف فردی، جمعی و ملی و مولفه‌ها و مصداق‌های آن آشنا سازد (خدایار و فتاحی، ۱۳۸۷).

رسالت خطیر آموزش و پرورش در امر هویت‌سازی از سایر نهادها پررنگ‌تر و تأثیرگذارتر به نظر می‌رسد. آموزش و پرورش می‌تواند از یک سو با تربیت معلمان شایسته، آگاه و دلسوز به فرهنگ و هویت ایران، آنان را با مبانی نظری این مهم آشنا سازد، و از سوی دیگر با اقدامات بنیادی و سازنده، از جمله تجدیدنظر در وضع مدارس، به ویژه تحول در محتوای کتاب‌های درسی و استفاده از روش‌های تدریس مناسب، به منظور بازکاوی و تبیین ابعاد و مولفه‌های هویت ملی در تقویت و تعمیق این مصادیق بکوشد. بنابراین سوال اصلی این پژوهش به قرار زیر مطرح شده است:

به چه میزانی در کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره اول متوسطه به نمادهای هویت ملی توجه شده است؟

روش تحقیق

روش این پژوهش به دلیل بررسی محتوای آموزشی و کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره اول متوسطه، از نظر میزان توجه به نمادها و مؤلفه‌های هویت ملی، توصیفی و تحلیل محتوایی، بوده است. جامعه آماری این پژوهش شامل تمامی کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی جدیدالتالیف پایه‌های اول، دوم و سوم در دوره اول متوسطه که طبق برنامه‌درسی ملی طراحی و تدوین شده‌اند، بوده است.

در بخش تحلیل محتوایی، از آنجا که تمامی محتوای آموزشی، مطالب و صفحه‌های کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی (متن، تمرین‌ها، فعالیت‌ها و تصاویر) سه پایه فوق، به طور کامل مورد بررسی قرار گرفته‌اند، لذا از جامعه آماری نمونه‌گیری نشده است و کل کتاب‌ها به عنوان نمونه آماری انتخاب و مورد بررسی قرار گرفته شده‌اند.

با توجه به موضوع، ماهیت و هدف‌های پژوهش، برای گردآوری اطلاعات مورد نیاز پژوهش، از چندین چک‌لیست برای بررسی فراوانی نمادها و مؤلفه‌های تعیین شده در

زمینه هویت ملی در کتاب‌های درسی استفاده شده است. برای ساخت چک‌لیست‌های خلاصه و مقوله‌بندی داده‌های حاصل از بررسی و تحلیل محتوای کتاب‌های درسی سه پایه مورد بررسی، بعد از بررسی‌های مختلف یک فرم طراحی گردیده است که طبق آن بتوان فراوانی کل کتاب‌های هر پایه، تعداد کل صفحه‌های هر کتاب، تعداد کل صفحه‌هایی که به‌نحوی دارای مطالبی مرتبط با نمادها و مؤلفه‌های هویت ملی بوده‌اند، را مورد بررسی قرار داد. با توجه به این‌که در این فرم مقوله‌های مرتبط با هدف ساخت آن آورده شده است، روایی آن مورد تأیید پنج متخصص قرار گرفته شده است. پایایی ابزار نیز با توجه به این‌که مقوله‌ها ابتدا توسط هر یک از سه پژوهشگر به‌طور جداگانه مورد بررسی قرار گرفت و بعد از آن در اختیار دو دبیر درس مربوطه و یک عضو هیات علمی دانشگاه فرهنگیان مدرس درس‌های مطالعات اجتماعی قرار گرفت و بعد از بررسی‌های مختلف تمامی افراد مذکور به یک لیست واحد در زمینه مقوله‌های مورد بررسی دست پیدا نموده‌اند، مورد قبول واقع شده است.

بعد از تعیین نوع اطلاعات مورد نیاز و روش‌های گردآوری آنها، تعیین و ساخت ابزار پژوهش تعیین روایی و پایایی آن و تعیین دقیق جامعه‌آماري بخش تحلیل محتوایی برای تحلیل محتوای کتاب‌های درسی پژوهشگران، تمامی بخش‌های کتاب‌های درسی مورد نظر و صفحه‌های آنها را مورد بررسی قرار داده و تمامی صفحه‌هایی که دارای مطالبی که به نحوی مرتبط با نمادها و مؤلفه‌های مرتبط با هویت ملی بوده‌اند را استخراج و آنها را در زیر مقوله‌ها و طبقه‌های مورد نظر قرار داده‌اند. برای تحلیل محتوای سند برنامه‌درسی و تحلیل کتاب‌های درسی، به روش توصیفی، فراوانی صفحه‌ها و مواردی که موارد مورد نظر پژوهش قابل برداشت بوده است، آورده شده است. نمادهای هویت ملی که در این پژوهش مورد مطالعه قرار گرفته‌اند: پرچم، سرود ملی، جشن‌های ملی، هنر ایرانی، مکان‌های تاریخی، آثار تاریخی، زبان و خط فارسی، مشاهیر ملی و شخصیت‌های سیاسی، نقشه‌های تاریخی و پوشاک می‌باشند.

پیشینه تحقیق

مطالعه و بررسی یافته‌های پژوهش‌های مختلف حکایت از لزوم توجه نظام آموزشی و برنامه‌های درسی و کتاب‌های آنها به هویت ملی دارند. به گونه‌ای که لطف‌آبادی (۱۳۸۱) در پژوهش خود نتیجه می‌گیرد، مدارس عملکرد ضعیفی در تقویت هویت ملی دارند و ۶۴ درصد دانش‌آموزان معتقد بودند که آموزش تاریخ، جغرافیا و ادبیات فارسی، هویت ملی و روح ایران دوستی را در شاگردان تقویت نمی‌کند. بر اساس پژوهش صالحی‌عمران و شکیبائی‌ان (۱۳۸۶)، توجه متعادلی به مقوله هویت ملی در کتاب‌های دوره ابتدایی نشده است، به نمادهای ملی توجهی نشده است و این کتاب‌های نمی‌توانند نقش چندان موثری در شکل‌گیری و تحکیم مولفه‌های اسطوره‌ای و نمادین هویت ملی، که یکی از ابعاد مهم شخصیت و رشد همه‌جانبه فردی و اجتماعی دانش‌آموزان است، داشته باشند.

بلوکباشی (۱۳۸۴) در پژوهش خود نتیجه گرفته است که پوشاک با مجموعه‌ای علائم مادی، یک نظام ارتباطی و فرهنگ میان مردم جامعه برقرار می‌کند. رمزگشایی از این علائم و دریافت معانی آن، در گرو شناخت رفتارهای اجتماعی و فرهنگی مردم است و این ارزش‌ها نقش مهمی در نگهداشت هویت اجتماعی فرهنگی مردم ایفا می‌کنند.

طبق یافته‌های صالحی‌عمران و همکاران (۱۳۸۶) در همه کتاب‌های درسی دوره راهنمایی، کمترین ضریب اهمیت را مقوله فرهنگ غرب و بیشترین ضریب اهمیت را مقوله دینی- مذهبی داشته است و در تمام صفحات کتب درسی دوره راهنمایی کمترین ضریب اهمیت را فرهنگ غرب و بیشترین ضریب اهمیت را مقوله باستانی به دست آورده است. طبق نتایج پژوهش روح‌بخش (۱۳۹۴) که به تحلیل محتوایی بخش تاریخ کتاب مطالعات اجتماعی پایه نهم، دوره اول متوسطه پرداخته، گفتمان و محتوای نگاه ایدئولوژیک کتاب درسی تاریخ معاصر ایران بر مباحث تاریخی کتب درسی تاریخ معاصر در آموزش و پرورش چنان سیطره یافته که هنوز هم علی‌رغم گذشت سال‌ها از آن، می‌توان ردپای آن را در کتاب‌های جدیدی که برای مقاطع متوسطه اول و دوم نظام جدید نوشته می‌شود، مشاهده کرد و رویکرد مذکور بر نگاه مولفان کتاب‌های بعدی تاریخ معاصر از جمله کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره اول متوسطه سایه انداخته است.

شیخوندی (۱۳۸۳) در پژوهش خود نتیجه گرفته است که در کتاب‌های درسی به مقوله‌های هویت و فرهنگ قومی پرداخته نشده و بیشتر بر ویژگی‌های مردانه و شهری تأکید شده است.

نتایج پژوهش لقمان‌نیا و خامسان (۱۳۸۹) نشان می‌دهد که هویت ملی در نظام آموزشی و به ویژه در برنامه درسی از وضعیت رضایت‌بخشی برخوردار نیست. طبق نتایج پژوهش عبدی و لطفی (۱۳۸۷)، کتاب‌های تاریخ دوره دبیرستان از نظر محتوا و شیوه بیان، فاقد محتوای لازم برای معرفی و تقویت تاریخ و هویت ملی است. شمشیری و نوشادی (۱۳۸۶) در پژوهش خود به این نتیجه رسیده‌اند که در کتاب‌های تعلیمات اجتماعی، تاریخ و فارسی دوره راهنمایی به ابعاد یازده‌گانه هویت ملی به صورتی متعادل و متوازن پرداخته نشده است.

هرچند پژوهش‌هایی چند در حوزه هویت ملی تاکنون به انجام رسیده است، با این- حال، در پژوهش حاضر برای اولین بار محتوای کتاب‌های جدیدالتالیف مطالعات اجتماعی دوره اول متوسطه توسط محققین مورد تحلیل قرار گرفته است.

یافته‌های پژوهش

در این پژوهش برای پاسخ به سؤال اصلی تحقیق - یعنی بررسی میزان توجه به مولفه‌های هویت ملی - هر یک از نمادهای ملی در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره اول متوسطه (پایه‌های هفتم، هشتم و نهم) مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. یافته‌های حاصل از تحلیل محتوای کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره اول متوسطه بر اساس نمادها و مولفه‌های هویت ملی به تفصیل در جدول‌ها و نمودارهای زیر بیان شده است:

جدول ۱: خلاصه فراوانی و درصد میزان توجه کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره متوسطه اول به نمادهای هویت ملی

نماد	پایه	هفتم	هشتم	نهم
پرچم	فراوانی	۳	۴	۴
	درصد	۲۷,۲۷	۳۶,۳۶	۳۶,۳۶
سرود ملی	فراوانی	۰	۰	۰
	درصد	۰	۰	۰
مشاهیر ملی، سیاسی، هنرمندان و...	فراوانی	۱۱	۳۷	۸۱
	درصد	۸,۵۳	۲۸,۶۸	۶۲,۷۹
جشن‌ها	فراوانی	۹	۰	۷

۴۳,۷۵	۰	۵۶,۲۵	درصد	
۲۴	۲۹	۶۸	فراوانی	مکان‌های تاریخی (کتیبه‌ها، سنگ‌نگاره و...)
۱۹,۸۳	۲۳,۹۷	۵۶,۱۹	درصد	
۲۲	۱۰,۳	۷۰	فراوانی	آثار تاریخی (سکه‌ها، اسناد، ظروف و...)
۱۱,۲۸	۵۲,۸۲	۳۵,۸۹	درصد	
۵	۹	۶	فراوانی	زبان و خط
۲۵	۴۵	۳۰	درصد	
۶	۷	۱۹	فراوانی	هنر
۱۸,۷۵	۲۱,۸۷	۵۹,۳۷	درصد	
۹	۱۲	۱۵	فراوانی	نقشه‌های تاریخی
۲۵	۳۳	۴۲	درصد	

جدول ۲: فراوانی تفصیلی میزان توجه کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره متوسطه اول به نمادهای هویت ملی به تفکیک پایه

مطالعات پایه نهم	مطالعات پایه هشتم	مطالعات پایه هفتم	نماد
روی جلد و صص ۱۲۴ و ۱۴۱ و ۱۵۰	صص ۱۷ و ۱۹ و ۲۳ و ۳۲	صص ۸ و ۱۰ و ۴۸	پرچم ایران
۴ مورد	۴ مورد	۳ مورد	جمع
صص ۶۹ جشن‌ها و آیین‌ها- جشن آب‌پاشان- جشن نوروز- فعالیت در مورد جشن‌های عصر صفوی صص ۱۱۸ عروسی روستای گیلان و بازی سنتی کهگیویه و بویر احمد	.....	صص ۱۳۹ دادن هدایا در جشن‌ها صص ۱۴۶ نقاشی هدیه‌آوران صص ۱۴۶ سابقه جشن نوروز صص ۱۴۷ جشن نوروز در زمان ما + تصویر+ فعالیت در مورد سال تحویل صص ۱۴۷ نوروز هدیه فرهنگ ایران به جهانیان. صص ۱۵۲ در توضیح واژه‌ها: جشن مهرگان و جشن سده	جشن‌های ملی

جمع	۹ مورد	-----	۷مورد
پوشاک	<p>ص ۱۲۶ جامه‌های مختلف رزم ص ۱۴۴ پوشاک + سه نمونه تصویر ص ۱۴۶ نقاشی بیانگر نوع پوشش است</p>	<p>ص ۸۶ نقاشی بیانگر نوع پوشش است ص ۹۱ نقاشی بیانگر نوع پوشش است ص ۹۶ تصویر گویای نوع پوشش است ص ۸۵ و ۸۶ و ۸۷ و ۸۸ و ۸۹ و ۹۱ و ۹۶ و ۱۰۷ تصاویر گویای نوع پوشش است. ص ۱۱۶ و ص ۱۱۸ تصاویر نماد پوشاک‌های متفاوت است</p>	<p>ص ۶۴ و ۶۵ نقاشی‌ها بیانگر نوع پوشش است. ص ۷۲ و ۷۳ و ۷۶ نقاشی‌ها بیانگر نوع پوشش است. ص ۸۱ تصویر بیانگر نوع پوشش است. ص ۸۵ و ۸۶ و ۸۷ و ۸۸ و ۸۹ و ۹۱ و ۹۶ و ۱۰۷ تصاویر گویای نوع پوشش است. ص ۱۱۶ و ص ۱۱۸ تصاویر نماد پوشاک‌های متفاوت است</p>
جمع	۵ مورد	۵ مورد	۱۶مورد
زبان و خط فارسی	<p>ص ۱۴۸ زبان فارسی (باستان، میانه یا پهلوی و دری) ص ۱۴۸ اصل ۱۵ قانون اساسی در مورد زبان و خط رسمی ص ۱۴۸ خط میخی و پهلوی ص ۱۴۹ فعالیت در مورد خط کاربرگه شماره ۲۰ تحول و تداوم زبان فارسی کاربرگه شماره ۲۱ انواع خط</p>	<p>ص ۷۰ اشاره به زبان فارسی در کتاب تاریخ سیستان ص ۷۲ اشاره به ترویج زبان فارسی ص ۷۳ ترجمه کتاب از پهلوی به عربی. ص ۷۵ زبان و ادبیات ص ۸۷ گسترش زبان و ادب فارسی ص ۸۹ جدول کتب شعر و نثر فارسی و عربی. ص ۱۰۲ اشاره به زبان فارسی بخصوص شاهنامه ص ۱۰۳ گنجینه ادبیات فارسی نقشه پراکندگی نژادها و زبان‌ها در آسیا و اشاره به زبان فارسی</p>	<p>ص ۶۸ کم توجهی به شعر و شاعری ص ۷۸ ترجمه کتب تاریخی کشورهای اروپایی به فارسی ص ۱۲۴ شعری از نظامی گنجوی ص ۱۲۵ زبان فارسی و نمونه خط ص ۱۵۱ اصل ۱۵ قانون اساسی</p>
جمع	۶ مورد	۹ مورد	۵ مورد

<p>مقدمه: امام خمینی مقدمه جمله ای از امام خمینی ص ۶۱ تندیس امام‌قلی‌خان. ص ۶۸، شیخ بهایی، ص ۶۹ تندیس میرعماد، صص ۷۱، ۷۹ و ۸۰ امیرکبیر. ص ۷۸ و میرزا ابوالقاسم فراهانی ص ۸۲ سیدجمال‌الدین اسدآبادی ص ۸۸ آیت‌الله طباطبایی و آیت‌الله بهبهانی. ص ۸۹ ستارخان و باقرخان ص ۹۰ شیخ فضل‌الله نوری توضیحاتی در ص ۶۸ شیخ بهایی، میرداماد، ملاصدرا، علامه محمدباقرمجلسی، ص ۷۸ عباس میرزا، صص ۷۹، ۸۰ امیرکبیر. ص ۸۱ میرزا حسن رشدیه ص ۸۲ سیدجمال‌الدین اسدآبادی ص ۸۲ میرزای شیرازی، ص ۸۷، ۸۸ آیت‌الله طباطبایی، ص ۸۸ آیت‌الله بهبهانی ص ۸۹ ستارخان و باقرخان ص ۹۰ شیخ فضل‌الله نوری ص ۹۱ تندیس رئیسعلی دلواری ص ۹۳ میرزا کوچک‌خان جنگلی ص ۶۸ شیخ بهایی، میرداماد، ملاصدرا، علامه محمدباقر مجلسی، ص ۷۸ عباس‌میرزا، صص ۷۹، ۸۰ امیرکبیر. ص ۸۱ میرزا حسن رشدیه ص ۸۲ سیدجمال‌الدین اسدآبادی ص ۸۲ میرزای شیرازی، ص ۸۷، ۸۸ آیت‌الله طباطبایی، ص ۸۸ آیت‌الله بهبهانی</p>	<p>مقدمه: امام خمینی مقدمه: جمله ای از امام خمینی تصویری از دکتر روحانی، رئیس جمهور صص ۱۹ و ۱۳ ص ۱۶ تصویری از دکتر روحانی رئیس جمهور و مقام رهبری ص ۶۳ و ص ۷۵ رودکی ص ۶۷ نقاشی جعفربرمکی ص ۷۴ ابوعلی سینا ص ۷۸ فردوسی ص ۸۵ خواجه نظام‌الملک ص ۹۶ سربداران ص ۹۸ خواجه نصیرالدین طوسی (نقاشی و تمبر) ص ۹۹ جوینی و خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی ص ۶۷ برمکیان ص ۶۸ حضور امام رضا، حضرت معصومه و شاهچراغ ص ۷۳ خاندان جیهانی و بلعمی، عبدالله‌بن مقفع (روزبه ایرانی) ص ۷۴ جدول عالمان ایرانی ص ۸۱ حسن صباح ص ۸۴ عمیدالملک کندری ص ۸۵ و ۸۶ خواجه نظام‌الملک ص ۸۶ امام محمدغزالی، سعدی ص ۹۶ سربداران (شیخ‌خلیفه و شیخ حسن جوری) ص ۹۸ خواجه نصیرالدین توسی ص ۹۹ جوینی و خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی ص ۱۰۰ خواجه رشیدالدین فضل- الله همدانی ص ۱۰۱ گوهرشاد کاربرگ شماره ۹؛ عمیدالملک کندری و خواجه نظام‌الملک</p>	<p>مقدمه: امام خمینی مقدمه: جمله ای از امام خمینی تصویر ص ۱۳۴ فردوسی. توضیحات ص ۱۳۴ فردوسی ص ۱۳۴ بزرگمهر ص ۱۴۵ فردوسی ص ۹۳ امام هشتم ص ۲۱ حدیثی از امام رضا کاربرگ شماره ۱۸ بخشی از منشور کورش - سورنا - آریوبرزن</p>	<p>تعاون و توضیحات شخصیت‌های مذهبی - سیاسی - هنرمندان و شاعران</p>
--	---	---	--

<p>ص ۸۹ ستارخان و باقرخان ص ۹۰ شیخ فضل الله نوری ص ۹۴ مدرس، ص ۹۶ آیت الله کاشانی و مصدق، و شهید نواب صفوی ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۱۱ امام خمینی، ص ۱۰۳ آیت الله طالقانی ص ۱۰۴ حاج آقا مصطفی خمینی ص ۱۰۹ شهیدان: مطهری، بهشتی، صص رجایی و باهنر، ص ۱۱۱ آیت الله خامنه‌ای، ص ۱۲۵ سه مورد تصویر مشاهیر ص ۱۴۵ امام خمینی صص ۱۴۱- ۱۵۲-۱۴۶ آیت الله خامنه‌ای، ص ۹۱ رئیسعلی دلواری. ص ۹۳ آیت الله مدرس، مصدق. ص ۹۴ آیت- الله مدرس. ص ۹۶، ۹۷ مصدق، صص ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴. ص ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۱۱ امام خمینی ص ۱۰۳ آیت الله طالقانی، شهید مطهری و دکتر علی شریعتی. ص ۱۰۴ حاج آقا مصطفی خمینی و آیت الله سعیدی. صص ۱۰۹، ۱۱۱ آیت الله خامنه‌ای. ص ۱۵۲ فرمایشات آیت الله خامنه‌ای کاربرگ شماره ۱۱ سخنرانی امام در روز عاشورا</p>			
<p>۸۱ مورد</p>	<p>۳۷ مورد</p>	<p>۱۱ مورد</p>	<p>جمع</p>

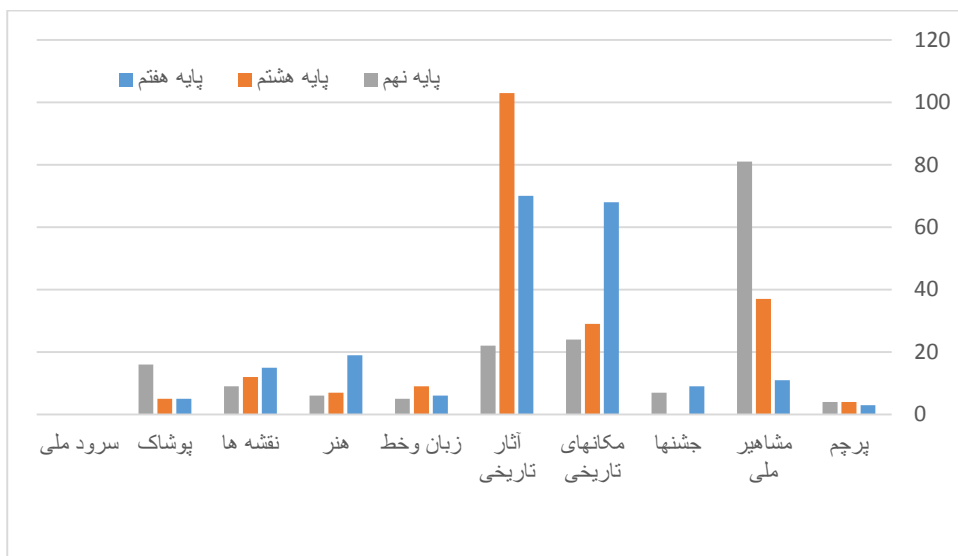

<p>روی جلد: کاخ چهلستون ص ۵۷ مسجد اصفهان</p> <p>ص ۵۸ آرامگاه شیخ صفی‌الدین ص ۶۱ اشاره به سی و سه پل ص ۶۶ کاروانسرای ایزدخواست و توضیح در مورد بازار قیصریه اصفهان و اشاره به میدان نقش جهان ص ۶۷ کاخ چهلستون ص ۶۸ مدرسه چهارباغ ص ۷۱ بازار وکیل ص ۷۴ اشاره به اسامی مسجد وکیل، بازار وکیل، ارگ کریم‌خان ص ۷۹ مدرسه دارالفنون (توضیح و عکس) ص ۸۸ اشاره به حرم حضرت عبدالعظیم ص ۹۵ اشاره به مسجد گوهرشاد ص ۱۰۱ مدرسه فیضیه قم ص ۱۰۳ موزه عبرت ص ۱۱۲ مشهد و یک بازار قدیمی ص ۱۱۶ بناهای تاریخی نامشخص ص ۱۱۸ موزه مردم‌شناسی خراسان جنوبی ص ۱۴۲ نقش تاریخی کاربرگ شماره ۱۳ بررسی روستای تاریخی خان‌آباد</p>	<p>روی جلد: میرچخماق یزد و آرامگاه امیر اسماعیل ص ۴۰ موز ارتباطات در تهران ص ۶۳ آرامگاه امیر اسماعیل ص ۶۸ ضریح حرم حضرت معصومه و شاه چراغ. ص ۷۱ بند امیر فارس ص ۷۵ آرامگاه امیر اسماعیل و مسجد جامع فهرج ص ۷۷ بنای تاریخی صص ۷۸ و ۷۹ سه مورد ص ۸۱ قلعه الموت. ص ۸۵ مقبره خواجه نظام‌الملک ص ۸۷ برج‌های خرقان و میل خسروگرد ص ۸۸ کاروانسرای شرف ص ۹۱ مسجد جامع ورامین ص ۹۴ بنای تاریخی ص ۱۰۰ گنبد سلطانیه صص ۱۰۱ مسجد جامع ورامین و ارگ علیشاه تبریز ص ۱۰۲ رصدخانه سمرقند، مسجد گوهرشاد و میرچخماق یزد ص ۱۱۵ مسجد جامع زنجان کاربرگ شماره ۱۱ دو مورد تصویر محراب و مسجد</p>	<p>روی جلد: حرم امام رضا (ع) و تخت جمشید. ص ۳۴ بازار فرش تبریز- بازار سرپوشیده تهران، ص ۴۱ تپه تاریخی (نامشخص) ص ۴۲ مسجد جامع سمنان- دروازه ارک- بازار سمنان، ص ۸۰ بقایای سازه آبی شوشتر- قنات گناباد- نقاشی حفر قنات ص ۸۱ آب انبار قدیمی فارس، ص ۹۲ مسجد جامع یزد- مشهد، ص ۹۳ مشهد، ص ۹۶ تخت جمشید تصویر و توضیح، ص ۱۰۱ موزه، ص ۱۰۲ اطاق بستان و آرامگاه و سردر، ص ۱۰۳ نقاشی تخت جمشید، ص ۱۰۵ و ص ۱۰۷ موزه (عکس و توضیح) ص ۱۰۶ سازمان میراث فرهنگی (عکس و توضیح) ص ۱۰۸ اغار دوشه و هوتر، ص ۱۰۹ تپه سیلک (عکس و توضیح) و تپه حسن لو، ص ۱۱۰ شهر سوخته (عکس و توضیح) ص ۱۱۰ نقشه مکان‌های مهم باستانی. ص ۱۱۱ معبد چغازنبیل (عکس و توضیح) و تمدن ایلام و جیرفت. ص ۱۱۴ زیگورات چغازنبیل ص ۱۱۶ هگمتانه (مادها) ص ۱۱۶ تابلوی مربوط به ص ۱۱۷ بیستون. ص ۱۱۸ تصویر بیستون ص ۱۲۰ خرابه‌های طاق کسرا و سنگ‌نگاره نقش رستم، ص ۱۲۱ نقش برجسته نقش رستم و تخت جمشید ص ۱۲۱ کتیبه داریوش در بیستون</p>	<p>مکان‌های تاریخی (بناها، کتیبه‌ها و سنگ‌نگارها و نقش برجسته‌ها)</p>
---	--	---	---

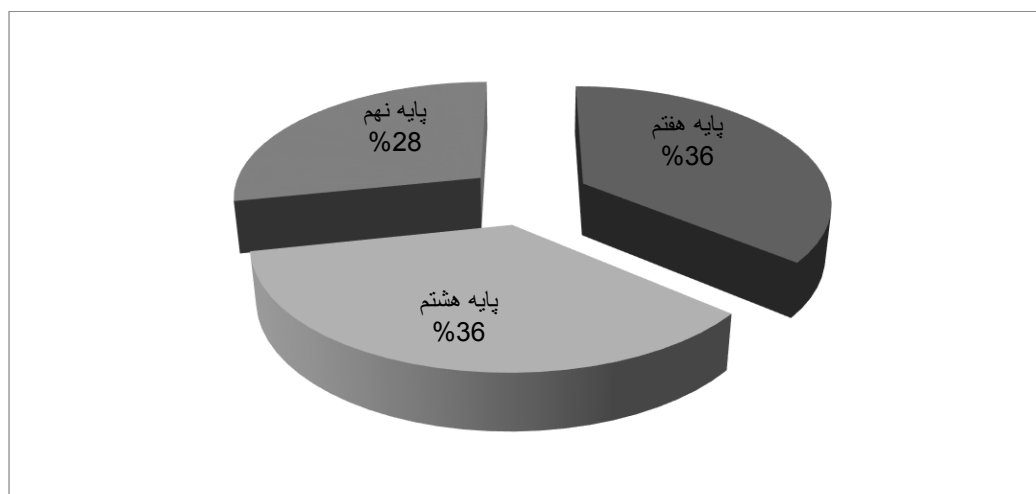
		<p>ص ۱۲۴ جدول پایتخت حکومت‌ها در ایران باستان. ص ۱۲۶ نقش برجسته تخت جمشید، ص ۱۲۹ نقش برجسته. ص ۱۳۱ بیشاپور</p> <p>ص ۱۳۳ نقش برجسته کرتیر و بقایای آتشکده بازه هور، ص ۱۳۶ و ۳۷ جاده شاهی و ابریشم، ص ۱۳۹ نقش برجسته تخت-جمشید، ص ۱۴۱ استون‌های تخت جمشید و کتیبه، ص ۱۴۲ بقایای آتشکده تپه میل و زیارتگاه زرتشتیان یزد، ص ۱۴۴ سنگ‌نگاره زن ایلامی و نقش برجسته مربوط به لباس، ص ۱۴۹ کتیبه به خط میخی و پهلوی ۶ مورد، ص ۱۵۱ طاق بستان، پشت جلد منشور کورش</p> <p>کاربرگ شماره ۱۶ سنگ‌نگاره کاربرگ شماره ۱۷ مهرهای ایلامی</p>	
<p>۲۴ مورد</p>	<p>۲۹ مورد</p>	<p>۶۸ مورد</p>	<p>جمع</p>

<p>روی جلد قالیچه عصر صفوی ص ۵۷ سکه و ظرف ۲ مورد ص ۶۲ نمونه‌هایی از سلاح، دو تصویر ص ۶۵ فرش صفوی ص ۶۶ سه مورد ص ۶۸ دو کتاب تاریخی ص ۶۹ نمونه خط نستعلیق ص ۷۱ روزنامه دولت علیّه ایران ص ۷۸ توضیح در مورد روزنامه کاغذ اخبار ص ۸۷ روزنامه ثریا ص ۱۲۵ سه مورد کتاب کاربرگ شماره ۱۲ چهار مورد روزنامه‌های دوران انقلاب</p>	<p>ص ۶۳ دو عدد سکه، یک ظرف و کتاب تاریخ بلعمی ص ۷۰ کتاب تاریخ سیستان ص ۷۳ کتاب تاریخ طبری و مسالک و ممالک. ص ۷۷ کتاب معرفی ۵ مورد ص ۸۸ ظروف ۶ عدد ص ۸۸ معرفی ۳۹ کتاب ص ۹۱ ظروف ۲ اثر ص ۹۴ سکه و نسخه خطی ۲ مورد ص ۹۹ کتاب جامع‌التواریخ و تاریخ جهانگشای ص ۱۰۲ نقاشی کاخ خورنق ص ۱۰۳ گنجینه کتب ۳۳ مورد ۶ مورد اثر تاریخی در کاربرگ شماره ۱۱</p>	<p>ص ۹۵ موزه مشهد و آثار مختلف آن سکه‌ها- کتیبه‌ها ص ۱۰۱ و ص ۱۰۲ سکه‌ها، ریتون و ... ۴ مورد. ص ۱۰۴ اسکلت و سفال ص ۱۰۹ سفال و جام طلایی ص ۱۱۰ چشم مصنوعی و ظرف سفال. ص ۱۱۱ جام، منشور و ظروف ۶ مورد. ص ۱۱۷ منشور کوروش ص ۱۱۹ مجسمه مرد پارتی ص ۱۲۲ مهر سلطنت داریوش ص ۱۲۴ مهرهای صاحب منصبان، چهار نمونه. ص ۱۲۹ سکه‌ها، ۴ عدد ص ۱۳۵ نقاشی قدیمی ۱۱ مورد صص ۱۳۶ و ۱۳۷ ظروف و سکه‌ها ۱۰ مورد. ص ۱۳۸ سکه ۴ مورد ص ۱۴۱ ظروف ۲ عدد ص ۱۴۳ ریتون و تنگ و ... ۴ عدد ص ۱۵۱ ریتون و ظروف و ... ۸ عدد ص ۱۳۳ توضیحات در مورد تاج خسرو پرویز</p>	<p>تساویر آثار تاریخی، سکه‌ها، اسناد و ...</p>
<p>۲۲ مورد</p>	<p>۱۰۳ مورد</p>	<p>۷۰ مورد</p>	<p>جمع</p>
<p>-----</p>	<p>-----</p>	<p>-----</p>	<p>سرود ملی</p>
<p>۰ مورد</p>	<p>۰ مورد</p>	<p>۰ مورد</p>	<p>جمع</p>

<p>ص ۶۵ شکوفایی صنعت ص ۶۶ شهرکارگاه‌های بافندگی، معرفی صنعتگران، رونق تجارت ص ۶۹ هنر ص ۱۱۲ فرش</p>	<p>ص ۷۵ معماری ص ۸۷ رونق و توسعه شهرها و معماری. ص ۸۸ هنر ص ۹۰ توضیح واژگان تذهیب صص ۱۰۰ و ۱۰۱ و ۱۰۲ معماری و هنر</p>	<p>ص ۸۹ تصاویر از صنایع دستی (۲ مورد) ص ۹۴ آثار هنری مشهد (۶ مورد) ص ۱۱۱ و ۱۱۲ و ۱۳۰ کلیات ص ۱۳۵ صنعت ص ۱۳۶ و ۱۳۷ تجارت، پارچه بافی ص ۱۳۸ ضرب سکه ص ۱۴۴ پوشاک ص ۱۴۵ ورزش (عکس و توضیح) از جمله چوگان، سوارکاری و... ص ۱۵۰ توضیح کلی در مورد هنر ص ۱۵۱ معماری</p>	<p>توضیحات در مورد هنر</p>
<p>۶ مورد</p>	<p>۷ مورد</p>	<p>۱۹ مورد</p>	<p>جمع</p>
<p>اشاره به خلیج فارس روی جلد صص ۸ و ۵۱ (نقشه جغرافیایی) نقشه ایران و نام خلیج فارس صص ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۹۰ نقشه‌های تاریخی ایران در دوره‌های مختلف کاربرگ‌های شماره ۷ و ۹ نقشه‌های تاریخی ایران در دوره‌های صفویه و قاجاریه</p>	<p>روی جلد: اشاره به ایران و خلیج فارس صص ۵۵، ۶۵، ۷۱، ۸۰، ۹۳، ۹۵ و ۹۷ اشاره به نقشه ایران و نام به دریای پارس صص ۱۲، ۱۳۰، ۱۳۳ (نقشه جغرافیایی) نقشه ایران و نام خلیج فارس کاربرگ شماره ۱۴ اشاره به نام خلیج فارس</p>	<p>صص ۴۸، ۵۱، ۵۹، ۷۲، ۷۵، ۷۸، نقشه‌های جغرافیایی ایران و اشاره به نام خلیج فارس ۵۹ و ۷۲ و ۷۵ صص ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۳۶ و ۱۳۷ نقشه‌های تاریخی ایران در دوره‌های مختلف ایران باستان</p>	<p>نقشه‌های تاریخی</p>
<p>۹ مورد</p>	<p>۱۲ مورد</p>	<p>۱۵ مورد</p>	<p>جمع</p>

نمودار ۱: درصد و میزان توجه کتاب‌های مطالعات اجتماعی متوسطه اول به نمادهای هویت ملی

نمودار ۲: درصد و میزان توجه کتاب‌های مطالعات اجتماعی متوسطه اول به نمادهای هویت ملی، به تفکیک پایه تحصیلی

با توجه به داده‌های جدول‌های شماره ۱ و ۲ و نمودارهای شماره ۱ و ۲ در کتاب مطالعات اجتماعی پایه هفتم ابتدا مباحث مدنی آمده است که در قالب فصل‌های اول تا

چهارم آورده شده است و شامل ۸ درس است. فصول پنجم تا نهم این کتاب به مباحث جغرافیا اختصاص دارد که در درس‌های نهم تا شانزدهم آورده شده است و در پایان موضوعات و مباحث تاریخی، در چهار فصل - فصل‌های نهم تا دوازدهم - و هر فصل شامل دو درس یعنی در مجموع در ۸ درس آورده شده است. بنابراین این کتاب شامل ۱۲ فصل و ۲۴ درس است. همچنین در پایان هر فصل واژه‌نامه و در پایان کتاب کاربرگ‌ها آورده شده است (فلاحیان، ۱۳۹۴).

در کتاب مطالعات اجتماعی پایه هشتم نیز ابتدا مباحث مدنی و سپس در چهار فصل - فصل‌های پنجم تا هشتم - و هر فصل شامل دو درس یعنی در مجموع در ۸ درس به موضوعات تاریخی اشاره شده است. چهار فصل پایانی این کتاب به مباحث و موضوعات جغرافیایی اختصاص دارد؛ و در پایان هر فصل نیز واژه‌نامه و در پایان کتاب کاربرگ‌ها آمده است (فلاحیان، ۱۳۹۴).

در کتاب مطالعات اجتماعی پایه نهم ابتدا مباحث جغرافیا و سپس در چهار فصل - فصل‌های پنجم تا هشتم - و هر فصل شامل دو درس یعنی در مجموع در ۸ درس به موضوعات تاریخی اشاره شده است. چهار فصل پایانی این کتاب - در فصل‌های نهم، دهم، یازدهم و دوازدهم نیز به مباحث مدنی پرداخته شده است؛ و در پایان هر فصل واژه‌نامه و در پایان کتاب کاربرگ‌ها آورده شده است (فلاحیان، ۱۳۹۴).

تحلیل داده‌ها

تحلیل یافته‌ها و نتایج تحقیق نشان می‌دهد که توجه ویژه طراحان و برنامه‌ریزان نظام جامع آموزش و پرورش به مصادیق هویت ملی موجب شده است در کتب درسی دوره اول متوسطه، به مولفه‌های هویت ملی و متغیرهای آن به صورت مستقیم و غیرمستقیم اشاره شود. حضور نسبتاً چشمگیر برخی از مصادیق و عناصر هویت ملی نظیر آثار تاریخی، مشاهیر ملی و مکان‌های تاریخی در کتب درسی حاکی از موفق بودن نظام آموزشی در انعکاس این عناصر هویت‌ساز است. اما در برخی موارد، تعدادی از نمادها و عناصر هویت ملی در کتاب‌های درسی کاملاً نادیده گرفته شده و یا توجه اندکی بدان‌ها شده است؛ به عنوان مثال در هیچ یک از کتاب‌های درسی سرود ملی گنجانده نشده است؛ و یا آنچه درباره پرچم - که یکی از اساسی‌ترین مصادیق و مولفه‌های هویت ملی ایرانی است - آمده و یا تصویری از آن درج شده، بسیار اندک است. از نظر آماری، در حوزه این پژوهش، در

سه کتاب در مجموع فقط یازده بار- در برخی موارد، تصاویر به صورت کاملاً مبهم- از پرچم یاد شده است. جا دارد مؤلفان در تغییرات بعدی، عنایت بیشتری به آن‌ها مبذول دارند. در کتب مورد بررسی، درباره جشن‌های ایران باستان، پوشاک و سنت‌های ایرانی، هنر و خط و زبان نیز مطالب کمی آورده شده است.

کمترین درصد پرداختن به نماد اماکن تاریخی- بناها، کتیبه‌ها و سنگ نگاره‌ها و نقش برجسته‌ها- در کتاب سال نهم و بیشترین درصد در کتاب پایه هفتم به کار رفته است. کمترین درصد پرداختن به نماد آثار تاریخی - سکه‌ها، ظروف، اسناد، مجسمه‌ها و...- در کتاب سال نهم و بیشترین درصد در کتاب پایه هفتم به کار رفته است.

کمترین درصد توضیحات و یا تصاویر مشاهیر ملی، شخصیت‌های سیاسی، هنرمندان، شاعران و علما در کتاب پایه هفتم و بیشترین درصد در پایه نهم ذکر شده است، البته شایان ذکر است که در کتاب پایه نهم بیشترین تأکید روی شخصیت‌هایی سیاسی است و به مشاهیر و شخصیت‌های غیرسیاسی کمتر پرداخته شده است.

نتیجه‌گیری

در سال‌های اخیر موضوع هویت، به خصوص در جوانان و دانش‌آموزان، به صورت جدی مورد توجه قرار گرفته است. یکی از روش‌های تقویت هویت ملی و هویت‌بخشی طرح آن در زمان کودکی، به‌ویژه در دوران متوسطه اول است. به این منظور، مواد و کتب آموزشی می‌توانند در تقویت عناصر هویت بخش، باورهای ملی و برانگیختن عرق ملی، نقش اساسی داشته باشند. با توجه به اهمیت کتاب‌های درسی در هویت‌بخشی به دانش‌آموزان، این پژوهش با استفاده از روش تحلیل محتوا، میزان فراوانی واژه‌ها، تصاویر و ... کتاب‌های مطالعات اجتماعی سه سال دوره اول متوسطه را بررسی و تحلیل کرده و میزان ارتباط آنها را با مولفه‌های هویت ملی، مورد سنجش و مقایسه قرار داد. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که مؤلفان کتاب‌های درسی و برنامه‌ریزان آموزشی در انعکاس مفاهیم و مصادیق هویت‌ساز و بحث نظری هویت در کتاب‌های یاد شده عملکرد مناسبی داشته‌اند؛ اما در حوزه تمدن ایرانی و نمادهای ملی نظیر هنر، زبان و خط، جشن‌ها، و پوشاک نسبتاً ضعیف و در نمادهایی نظیر سرود ملی و پرچم، عملکرد آنها ضعیف است.

با توجه به حساسیت مسئله هویت ملی در ایران و با در نظر گرفتن موقعیت فرهنگی، ژئوپلیتیک، اجتماعی و سیاسی کشور، کوتاهی در استفاده از تمام امکانات ملی در تقویت

و معرفی آن می‌تواند عواقب خطرناکی را برای همبستگی ملی در بر داشته باشد. البته لازم است این بررسی در مورد مواد دیگر درسی، مانند ادبیات فارسی و جغرافیا نیز انجام گیرد تا این موضوع به طور جامع‌تری روشن شود.

نتایج پژوهش نشان می‌دهد، آموزش هویت ملی در کتاب‌های درسی مورد نظر گذرا بوده، و در میان دروس، صفحات و تصاویر این کتاب‌ها به نمادهای هویت ملی توجه متعادلی نشده است به این معنا که به برخی از نمادها مانند آثار و مکان‌های تاریخی و مشاهیر ملی توجه بیش از حد و به برخی مانند پرچم و سرود ملی یا اصلاً توجهی نشده و یا بسیار کم توجه شده است. از آن جا که پس از خانواده، نهاد آموزش و پرورش در شکل‌گیری شخصیت دانش‌آموزان نقش اصلی دارد و کتاب‌های درسی، محور کار مدارس می‌باشد، لازم است برای تکوین هویت ملی دانش‌آموزان در این کتاب‌ها، بیشتر به نمادهای هویت ملی توجه شود.

با توجه به یافته‌های پژوهش حاضر، پیشنهاد می‌شود موارد زیر مورد توجه قرار گیرند:

۱. کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی پایه‌های هفتم، هشتم و نهم به طور متعادلی به نمادهای هویت ملی نپرداخته‌اند. بنابراین لازم است گروه‌های تالیف کتاب‌های درسی، به این مقوله توجه لازم را داشته باشند.

۲. نمادهای مختلف ملی در محتوای کتاب‌های درسی به طور یکسان مورد توجه قرار گیرند؛ برخی نمادهای ملی مورد بی‌توجهی زیادی قرار گرفته‌اند و برخی دیگر بیشتر مورد توجه‌اند؛ برای نمونه نماد سرود ملی نیز در هیچ یک از کتاب‌های درسی وجود ندارد. لذا ضرورت دارد مولفین کتاب‌های درسی در چارچوب رویکرد و اهداف سند تحولی - سند تحول بنیادین و سند برنامه درسی ملی - و در راستای اجرای برنامه درسی مطالعات اجتماعی دوره اول متوسطه که یکی از اهداف مهم آن تحکیم هویت فردی و جمعی متریبان و کمک به ارتقای تربیت سیاسی و اجتماعی آنان، به عنوان یک شهروند مطلوب است؛ به این مهم توجه کافی را داشته باشند.

با بررسی تحقیقاتی که در زمینه تحلیل محتوا انجام گرفته مشخص گردید که همگی به نوعی در نتیجه‌گیری‌های خود اشاره کرده‌اند که «توجه متعادلی به مقوله هویت ملی در کتاب‌های درسی نشده و هویت ملی در این کتاب‌ها جایگاه مطلوب و قابل توجهی ندارد.» (یافته‌های تحقیقات مشابه: بهارلو (۱۳۸۷)، صالحی عمران و شکیباییان (۱۳۸۶)،

شمشیری و نوشاد (۱۳۸۶)، کمالی (۱۳۸۶)، صادق زاده (۱۳۸۶) و علیرضایی (۱۳۸۵) مؤید این نظر است.

همانطور که دریافته‌های این پژوهش آمده است وضعیت کتاب‌های درسی نشان می‌دهد محتوای کتاب‌های درسی به طور همه جانبه‌ای نمادهای هویت ملی را در بر نگرفته است. نتایج پژوهش‌های صالحی عمران و شکیبائیان (۱۳۸۶) و شیخاوندی (۱۳۸۳) با نتایج این پژوهش همسویی دارد.

همانگی به دست آمده از تحقیقات پیشین و پژوهش حاضر که به فاصله‌ی زمانی حدود ده سال انجام شده‌اند، حکایت از آن دارد که در طول سالیان گذشته به ویژه در برنامه‌های مربوط به تغییر محتوای کتب درسی در نظام جدید آموزشی با وجود تغییرات مثبتی که در محتوای دروس صورت گرفته و تلاش شده تا به جای توجه صرف به تاریخ سیاسی، به همه جنبه‌های مختلف تاریخ توجه شود، ولی به پدیده‌ی هویت ملی و ابعاد گوناگون آن، توجه کافی نشده است. به تعبیر دیگر مسئولان و برنامه‌ریزان آگاهانه یا ناآگاهانه این موضوع بسیار مهم را مورد غفلت قرار داده‌اند. این غفلت به‌ویژه در خصوص برخی از ابعاد هویت ملی بیشتر به چشم می‌خورد.

فهرست منابع

- احمدی، حمید (۱۳۸۳)؛ *هویت و قومیت در ایران*. در کتاب هویت در ایران به اهتمام علی‌اکبر علیخانی، چاپ اول، تهران: پژوهشکده علوم انسانی و اجتماعی جهاد دانشگاهی.
- اشرف، احمد (۱۳۷۸)؛ *بحران هویت ملی و قومی در ایران*. تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.
- امینیان، بهادر (۱۳۸۶)؛ *تأثیر هویت ملی در پیوند نسلی*. در جوانان و مناسبات نسلی. شماره اول.
- بیرو، آ (۱۳۶۷)؛ *فرهنگ علوم اجتماعی*. تهران: کیهان.
- بلوکباشی، علی (۱۳۸۴)؛ *مقدمه پوشاک در ایران زمین*. ترجمه پیمان متین، از مقالات دانشنامه ایرانیکا زیر نظر احسان یارشاطر.
- ثاقب‌فر، مرتضی (۱۳۷۹)؛ *شاهنامه فردوسی و فلسفه تاریخ ایران*. تهران: انتشارات قطره و معین.
- جنکینز، ریچارد (۱۳۸۱)؛ *هویت اجتماعی*. مترجم: تورج یاراحمدی. تهران: نشر شیرازه.
- حاجیانی، ابراهیم (۱۳۷۹)؛ *تحلیل جامعه‌شناختی هویت ملی در ایران و طرح چند فرضیه*. فصلنامه مطالعات ملی، سال دوم، شماره ۵.

- حیدری، محمد (۱۳۸۳)؛ *هویت و امنیت ملی*. کتاب مبانی نظری هویت و بحران هویت به اهتمام علی اکبر علیخانی. تهران: پژوهشکده علوم انسانی و اجتماعی جهاد دانشگاهی.
- خدایار، ابراهیم و فتحی، اعظم (۱۳۸۷)؛ *هویت ملی در کتاب‌های درسی آموزش و پرورش*. فصلنامه مطالعات ملی، سال نهم، شماره ۳.
- خیراندیش، عبدالرسول (۱۳۸۳)؛ *مهر وطن*. رشد آموزش تاریخ، سال پنجم، شماره مسلسل ۱۵ - ذوالفقاری، حسن (۱۳۸۶)؛ *هویت ایرانی و دینی در ضرب المثل های فارسی*. فصلنامه مطالعات ملی، س ۳۰، ش ۲.
- رجایی، فرهنگ (۱۳۸۲)؛ *مشکل هویت ایرانیان امروز*. تهران: نشر نی.
- رزازی فر، افسر (۱۳۷۹)؛ *الگوی جامعه شناسی هویت ملی در ایران با تاکید بر رابطه هویت ملی و ابعاد آن*. فصلنامه مطالعات ملی، سال دوم، شماره ۵.
- رواسانی، شاپور (۱۳۸۵)؛ *زمینه‌های اجتماعی هویت ملی*. تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران.
- روح‌الامینی، محمود (۱۳۷۹)؛ *میزگرد فرهنگ و هویت ایرانی، فرصت‌ها و چالش‌ها*. فصلنامه مطالعات ملی. شماره ۴.
- روح‌بخش، رحیم (۱۳۹۴)؛ *تحریف تاریخ انقلاب درباره کتاب درسی تاریخ معاصر پایه نهم*. چشم‌انداز ایران، شماره ۹۴، آبان و آذر.
- زاهد، سعید (۱۳۸۳)؛ *هویت ملی ایرانیان*. راهبرد یاس، سال اول، شماره ۴.
- شعاری‌نژاد، علی اکبر (۱۳۸۶)؛ *فلسفه آموزش و پرورش*. ج ۸، تهران: امیرکبیر.
- شمشیری، بابک و نوشادی، محمدرضا واحمدی، حبیب (۱۳۹۴)؛ *بررسی میزان برخورداری کتب فارسی. تاریخ و تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی از مؤلفه های هویت ملی*. فصلنامه مطالعات برنامه درسی. دوره اول. شماره ۱.
- شیخاوندی، داور (۱۳۷۹)؛ *تکوین و تنفیذ هویت ایرانی*. تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران. انتشارات باز.
- شیخاوندی، داور (۱۳۸۳)؛ *بازتاب هویت اقوام ایرانی در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی و راهنمایی*.
- صادق‌زاده، رقیه، منادی، مرتضی (۱۳۸۷)؛ *جایگاه نمادهای هویت ملی در کتاب های درسی ادبیات فارسی و تاریخ دوره متوسطه: رشته علوم انسانی*. فصلنامه نوآوری‌های آموزشی، سال هفتم، شماره ۲۷.
- صالحی‌عمران، ابراهیم، شکیبائی‌ان، طناز (۱۳۸۶)؛ *بررسی میزان توجه به مولفه‌های هویت ملی در کتاب‌های درسی دوره آموزش ابتدایی*. فصلنامه مطالعات ملی، سال هشتم، شماره یکم.

- طالبی، س (۱۳۸۷)؛ تحول هویت ملی دانش‌آموزان دختر دوره‌های ابتدایی و متوسطه شهر تهران. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس.
- عبدالهی، محمد (۱۳۷۵)؛ جامعه‌شناسی بحران هویت. پژوهش‌نامه شماره ۲ و ۳.
- علم، محمدرضا (۱۳۸۶)؛ ریشه‌های هویت ایرانی در قیام میرزا کوچک خان جنگلی. فصلنامه مطالعات ملی، شماره ۳۱.
- عبدی، عطاءالله، لطفی، مریم (۱۳۸۷)؛ هویت ملی در کتاب‌های درسی آموزش و پرورش. فصلنامه مطالعات ملی، سال نهم، شماره ۳.
- فلاحیان، ناهید و ملک‌محمودی، نازیبا و پرتوی‌مقدم، عباس و صالحی، نصرالله (۱۳۹۴)؛ مطالعات اجتماعی پایه هفتم، تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- فلاحیان، ناهید و پرتوی‌مقدم، عباس و بهرام‌محمدیان، محی‌الدین (۱۳۹۴)؛ مطالعات اجتماعی پایه هشتم، تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- فلاحیان، ناهید و پرتوی‌مقدم، عباس (۱۳۹۴)؛ مطالعات اجتماعی پایه نهم، تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- لطف‌آبادی، حسین (۱۳۸۲-۱۳۸۱)؛ پژوهش در وضعیت و نگرش مسائل جوانان ایرانی. تهران: فصلنامه مطالعات جوانان، شماره ۱ و ۲.
- لقمان‌نیا، مهدی و خامسان، احمد (۱۳۸۹)؛ جایگاه هویت ملی در نظام آموزش و پرورش ایران. فصلنامه تحقیقات فرهنگی، دوره سوم، شماره ۲.
- معمار، رحمت‌الله (۱۳۸۷)؛ سنجش‌گرایی به هویت تاریخی. تهران: اداره کل مطالعات مرکز تحقیقات و سنجش برنامه‌های سازمان صدا و سیما، منتشر نشده.
- مقصودی، مجتبی (۱۳۸۶). جایگاه هویت در پایان‌نامه‌های دانشجویی. فصلنامه مطالعات ملی. سال هشتم، شماره ۳۱: ۳۰-۳.
- ملکی، امیر و علی‌رضا، عباس‌پور (۱۳۸۸)؛ بررسی جامعه‌شناختی نگرش جوانان نسبت به هویت ملی و مؤلفه‌های آن (مطالعه
- میرمحمدی، داوود (۱۳۸۳)؛ گفتارهایی درباره هویت ملی در ایران، تهران: موسسه مطالعات ملی
- میلر، دیوید (۱۳۸۳)؛ ملیت، ترجمه داود غذاایقی‌زندی، تهران، انتشارات تمدن ایرانی.
- نوچه‌فلاح، رستم (۱۳۸۳)؛ هویت، واقعیتی ثابت یا سیال. کتاب مبانی نظری هویت و بحران هویت به اهتمام علی اکبرعلی‌خانی. تهران: پژوهشکده علوم انسانی و اجتماعی جهاد دانشگاهی. چاپ اول.
- ورجاوند، پرویز (۱۳۷۸)؛ پیشرفت و توسعه بر بنیاد هویت فرهنگی. تهران: شرکت سهامی انتشار.

- یوسفی، علی (۱۳۷۹)؛ فرهنگ و هویت ایرانی، فرصت‌ها و چالش‌ها. میزگرد مطالعات ملی. شماره ۴.

Umana, A.J. & Gomez, B.M. (2004). *Developing the Ethnic Identity Scale Using Eriksonian and social Identity Perspectives*. *IDENTITY: An International Journal of Theory and Research*, 4(۱), ۹-۳۸.